
ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԱՔԵՐԵՆՈՒՄ ԲԱՅԻ ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ԸՍՏ ԱԼ-ՖԱՐԱԲԻԻ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ

Արաքերենի բայական համակարգի Սիբաուեյիի¹ վերլուծությունն առաջ է բերում կատարյալ և անկատար կերպի երկու բայաձևեր, որոնք նա նկարագրում է հետևյալ կերպ. «*Ինչ վերաբերում է բայերին, ապա դրանք իրենց օրինակները վերցնում են անվան իրադարձությունների արտահայտումից և կազմվում են՝ նշելու համար անցյալը, այն, ինչ լինելու է, և այն, ինչ լինում է առանց ընդհատման*»²: Այս բաժանման մեջ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ թեև նշվում են միայն երկու բայական ձևեր, որոնք ցույց են տալիս ոչ թե գործողության կատարման ժամանակը, այլ դրա կերպը, այնուամենայնիվ, Սիբաուեյիին կազմում է երեք ժամանակների համակարգ: Բայց նա յուրաքանչյուրին իր անունը չի տալիս և մեկ անվան մեջ է միավորում ներկա և ապառնի ժամանակները³: Կատարյալ «ժամանակը» նա անվանում է *māḍī*, որը ցույց է տալիս արդեն իսկ ավարտված, կատարված գործողություն, իսկ անկատար «ժամանակը»՝ *muḍāri*, որը ցույց է տալիս գործողություն, որը կատարվում է ներկայում կամ կատարվելու է ապագայում:

Այսպիսով, արաքերենը չունի բայաձև, որն արտահայտում է ներկա ժամանակը՝ առանց ապառնիի հավելյալ իմաստի: Եվ եթե ցանկանանք արտահայտել այն միտքը, որ «ինչ-որ մեկը տվյալ պահին քայլում է», արաքերենում պետք է դիմել ոչ բայական ձևի (այն է՝ ժամանակի մակբայ) օգնությանը, որը կշեշտի գործողության կատարման ժամանակը, օրինակ՝ «al-āna» (الآن):

Ֆիզիկական ժամանակը չի համընկնում քերականական ժամանակ-

¹ Արաբական քերականության առաջին պահպանված տրակտատի՝ *al-Kitāb*-ի («Գիրքը») հեղինակը:

² Sibawayhi. *Al-Kitāb. Būlāq. Miṣr*, 1988, էջ 1:1-3

³ Versteegh C. *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*. Leiden: E.J. Brill, 1977, էջ 77:

ների հետ, բայց դրանք, իհարկե, սերտորեն հարաբերակցվում են⁴: X դարի արաբ նշանավոր փիլիսոփա Աբու Նասր ալ-Ֆարաբին (մահ. 339/950), ով իր ժամանակակիցների կողմից վայելում էր «Երկրորդ Արիստոտելի» պատվավոր կոչումը, փորձում է ցույց տալ, որ քերականագետների ժամանակի ըմբռնումը խիստ նեղ է՝ օբյեկտիվ իրականությանը իրապես հակադրվելու տեսանկյունից: Նրա բացատրությունն «այժմ» հասկացության համար հիմնվում է արիստոտելյան երկու սահմանումների վրա: Դրանցից մեկը մոտավորապես զուգահեռ է քերականագետների ընկալմանը, իսկ երկրորդը դուրս է գալիս դրա սահմաններից՝ ձևավորելով այլընտրանքային մոտեցում, որն անհրաժեշտ է տրամաբանության սկզբունքների վերլուծության և նկարագրության համար:

«Այժմ» հասկացության առաջին մոտեցումը կարելի է տեսնել Արիստոտելի «Ֆիզիկա» աշխատության մեջ, որտեղ անտիկ փիլիսոփան պնդում է, որ «այժմ»-ը որոշակի սահման է: Այն ժամանակ չէ, այլ նրա հատկանիշն է և նույն դերն է խաղում, ինչ «կետերը գծի համար»⁵: «Այժմ»-ը ժամանակի մեջ տարբերակում է «առաջ»-ը և «հետո»-ն և հանդես է գալիս որպես անցյալի ավարտ և ապագայի սկիզբ⁶: Սա նշանակում է, որ ներկա ժամանակը ֆիզիկական իմաստով չի կարող գոյություն ունենալ, ինչը ենթադրում է, որ գործողությունները ներկա ժամանակում ևս չեն կարող գոյություն ունենալ, և որ բայերը չեն կարող ունենալ ներկայի ժամանակաձև⁷: Ակնհայտորեն սա քերականագետների կողմից առաջ քաշվող տեսանկյունն է (կա՛մ տեղյակ լինելով արիստոտելյան սահմանմանը, կա՛մ՝ ո՛չ)՝ արաբերենում ներկա ժամանակը հստակ կերպով մատնանշող բայաձևի բացակայության «արդարացման» համար: Ահա ալ-Ֆարաբիի ժամանակակից քերականագետներից մեկի՝ ալ-Ջաջաջիի (մահ. 337/949) նկարագրությունը. «Ինչ վերաբերում է ներկա ժամանակին [fi' al-hāl], ապա այն տեղի է ունենում, երբ խոսողը խոսում է, և [հետևաբար- Ա.Ա.] այն ո՛չ անցած և ընդհատված [գործողության-Ա.Ա.] տիրույթում է, ո՛չ էլ սպասվող [ապառնի- Ա.Ա.] ժամանակի տիրույթում: [Ներկա ժամանակը- Ա.Ա.] կատարվում է անցյալ [māḍī] ժամանակում և ապառնի

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 75:

⁵ Aristotle. Physics. With commentary by Aquinas Th. Trans. by Pierre H. Conway, O.P. College of St. Mary of the Springs, Columbus, Ohio, 1958-1962, chapter 11, no.581 eBook: <http://www.dhspriory.org/thomas/Physics4.htm#18>

⁶ Նույն տեղում, no. 583

⁷ Versteegh C. Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking, էջ 75-76:

[mustaqbal] ժամանակի սկզբում: Այդ իսկ պատճառով ներկա ժամանակը, ըստ էության, ապառնի ժամանակն է»⁸:

Ալ-Ֆարաբին, այնուամենայնիվ, այն համոզման է, որ այս «այժմ»-ի գաղափարը, որը, ըստ էության, «ազատում է» ներկա ժամանակից, այն չէ, որ կիրառել են Արիստոտելը և մնացած փիլիսոփաները քերականական ժամանակների հետ գործ ունենալիս: Կա նաև «այժմ»-ի այլընտրանքային սահմանում, համաձայն որի ներկան սկզբնաղբյուրն է, իսկ մնացյալ երկու ժամանակները (անցյալը և ապառնին) պարզապես նրա ածանցյալներն են, ինչպես որ Արիստոտելը նշում է «Մեկնության մասին»-ում. «Նմանապես և՛ «առողջացավ», և՛ «կառողջանա»-ն բայեր չեն, այլ բայերի թեքումներ: Նրանք տարբերվում են բայից այնքանով, որ վերջինս լրացուցիչ կերպով նշանակում է ներկա ժամանակ. նրանք այն ժամանակն են, որը դուրս է ներկայից»⁹:

«Այժմ»-ի այս ընկալումը որպես «համաժամանակային ներկա ժամանակ»¹⁰ կազմված անցյալից և ապառնիից, խիստ կարևոր է տրամաբանական կապերի արտահայտման համար, որոնք անժամանակ են¹¹:

Ահա ժամանակի այս «համաժամանակային» արիստոտելյան գաղափարի հիմքի վրա էր, որ ալ-Ֆարաբին հակառակվեց քերականագետներին: Նա հավատում էր, որ ժամանակի այս գիտական մոտեցումն առաջարկում է շատ ավելի լավ հիմք «բայ» գաղափարի ընկալման համար՝ ունենալով բայի և լեզվաբանական ու տրամաբանական հարաբերությունների արտահայտման շատ ավելի լայն ընդգրկում, քան «այժմ» -ի քերականական ընկալումը:

Քերականագետները կարող էին հակառակվել ներկա ժամանակի գոյությանը՝ հիմնվելով ֆիզիկական չափանիշների փաստարկների վրա¹², բայց նրանք միանշանակ ընդունում էին քերականական երեք ժամանակների ստորակարգության համակարգի գոյությունը¹³: Պետք է նշել նաև, որ արդեն իսկ X դարի քերականագետների մոտ կարելի է նկատել սիբաուեյիյան *māḍī-muḍārī*՝ տերմինաբանության անցում *māḍī-ḥal-mustaqbal* տերմինաբանու-

⁸ Al-Zajjājī, Abū al-Qāsim. Al-Idāh fi 'ilal al-naḥw. Al-Qāhirah, 1959, էջ 87: 3-5

⁹ Aristotle. De Interpretatione, 16^b16-19

¹⁰ Եզրույթի թարգմանությունը մերն է. "Omnitemporal present tense" տե՛ս Abed Sh. Aristotelian Logic and The Arabic Language in Alfarabi. New York: State University of New York Press, 1991, էջ 119:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Տե՛ս ալ-Չաջջաջիի վերոնշյալ սահմանումը, ինչպես նաև՝ Zajjājī, Idāh, էջ 86:

¹³ Versteegh C. Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking, էջ 80:

թյան¹⁴: Խոսքն իրականության արտացոլումն է, և հետևաբար կան ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ քերականական երեք ժամանակներ: Վերջիններիս ստորակարգությունը սահմանվում է ֆիզիկական ժամանակների ստորակարգությամբ¹⁵:

Ալ-Ջաջաջին, օրինակ, ընդունում է «դեռևս գոյություն չունեցածի, գոյության և անցյալում գոյություն ունեցածի» ժամանակագրական հերթականությունը, որից բխում է «ապառնի-ներկա-անցյալ» բայական ժամանակների ստորակարգությունը¹⁶: Ինչպես նշում է Ք.Վերստեդը, սա համընկնում է արաբ քերականագետների մեծամասնության տեսակետի հետ¹⁷: Բայց քերականագետ ալ-Սառոաջը, օրինակ, այլ կարծիքի էր. նա ներկա ժամանակն էր համարում առաջին բայական ժամանակ, որին անմիջականորեն հետևում են անցյալ և ապառնի ժամանակները¹⁸: Հավանաբար, սա կարելի է կապել տրամաբանության ազդեցության հետ, որն ալ-Սառոաջը սովորել էր ալ-Ֆարաբիից՝ միաժամանակ լինելով նրա քերականության ուսուցիչը¹⁹:

Ալ-Ֆարաբին նշում է, որ Արիստոտելի և փիլիսոփաների «այժմ»-ի գաղափարը (այն է՝ ներկա ժամանակը) մատնանշում է անցյալի ավարտը և ապառնիի սկիզբը, ինչն անբաժանելի է²⁰: Այսինքն՝ ներկա ժամանակի համար միավորվում են անցյալ և ապառնի ժամանակները, որը, ինչպես ցույց է տալիս Ք.Վերստեդը, համընկնում է ստոիկ հայտնի փիլիսոփա Քրիսպոս Սոլացոյ²¹

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 81:

¹⁶ Zajjājī, Idāh, էջ 86:

¹⁷ Versteegh C., նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Ալ-Ֆարաբին շատ արաբ քերականագետների համար ծառայել է որպես տրամաբանությանը ծանոթացման աղբյուր (ներառյալ նաև վերոնշյալ ալ-Ջաջաջին): Տե՛ս Versteegh C., նշվ. աշխ., էջ 140:

²⁰ Al-Fārābī, Abū Naṣr. *Sharḥ al-Fārābī li-kitāb Aristūṭalis fi al-ʿIlbārāh*. Edited by W. Kutsch and S. Marrow. Beirut: Al-maṭbaʿah al-Kaṭūlikīyyah, 1960, էջ 41:2-4:

²¹ Ա.Շմիդհաուզերը, օրինակ, ստոիկ հայտնի փիլիսոփա Քրիսպոս Սոլացոյն (Ք.ա. 281/277-208/205) է համարում հունական քերականության հիմնադիրը, ով նաև մշակել է ստոիկյան տրամաբանությունը: Մանրամասն տե՛ս Schmidhauser, A. U. (2010) *The Birth of Grammar in Greece*, in *A Companion to the Ancient Greek Language* (ed. E. J. Bakker), Wiley-Blackwell, Oxford, UK. doi: 10.1002/9781444317398.ch33, էջ 1: Ռ.Ռոբինսը նշում է, որ փիլիսոփայության սահմաններում քերականության գիտակարգի առանձնացումը տեղի է ունեցել ստոիկների շնորհիվ: Տե՛ս Robins R. "The Development of the Word Class

մոտեցման հետ²²: Ալ-Ֆարաբին բացատրում է, որ «Ես արեցի այժմ» կամ «Ես կանեմ այժմ» ասելով մարդկանց մեծամասնությունը նկատի ունեն *«ոչ թե անցյալ ժամանակի ավարտը և ապառնի ժամանակի սկիզբը, այլ, ավելի շուտ, այն ժամանակը, որը մոտ է անցյալ ժամանակի վերջին և ապառնի ժամանակի սկզբին»*²³:

Ալ-Ֆարաբին պնդում է, որ նրանք, ովքեր չեն զբաղվում փիլիսոփայությանը, տեղյակ չեն ժամանակի գիտական սահմանմանը, մինչդեռ փիլիսոփաները կիրառում են «այժմ»-ի գիտական և ոչ գիտական սահմանումները²⁴:

Ըստ ալ-Ֆարաբիի՝ ներկա ժամանակը, ինչպես որ այն սահմանվում է գիտական ձևով, կարող է լինել կա՛մ երկար, կա՛մ կարճ. հնարավոր է ասել և՛ «ընթացիկ (ներկա) տարի», և՛ «ընթացիկ (ներկա) օր», և՛ «ընթացիկ (ներկա) պահ»²⁵: Սա հնարավորություն է տալիս արտահայտելու ոչ միայն անցյալի և ապագայի գործողությունները, այլև այս պահին կատարվող և շարունակական գործողությունները²⁶: Եվ երբ ասում ենք «նա այժմ ապրում է», նկատի ենք ունենում որպես կենդանի էակ տվյալ անհատի գոյությունը ներկայում, որը միաժամանակ ներկայացնում է անցյալի ավարտը և ապագայի սկիզբը²⁷:

Այսպիսով, ալ-Ֆարաբին առաջարկում է արաբերենի բայական համակարգի «բարեփոխում» տրամաբանության միջոցով: Առաջարկելով ընդունել ներկայի «համաժամանակային» տեսանկյունը՝ նա, ըստ էության, առաջարկում է արաբերենի համար նոր հիմքերի հաստատում: Այն խիստ տարբեր էր արաբերենի բայական համակարգի բնականորեն զարգացած ուղղվածությունից, որը, ինչպես կարելի է նկատել ալ-Ջաջջաջիի վերոնշյալ օրինակում, ենթադրում է, որ գործողությունները տեղի են ունենում կա՛մ անցյալում, կա՛մ ապագայում, և որ *«բայի ներկա ժամանակ, ըստ էության, գոյություն չունի»*²⁸: Ինչպես նշում է Շ.Աբեդը, ալ-Ջաջջաջին ինչ-որ իմաստով այն համոզման էր, որ ներկա ժամանակն ավելի շուտ կլանվում է անցյալի և ապառնիի կողմից, որը

System of the European Grammatical Tradition.” Foundations of Language 2.1966. pp. 3-19, էջ 8:

²² Versteegh C. Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking, էջ 75-76:

²³ Al-Fārābī, Ṣarḥ, էջ 40; մեջբերումն ըստ՝ Abed Sh. Aristotelian Logic and The Arabic Language in Alfarabi, էջ 128:

²⁴ Abed Sh., նույն տեղում:

²⁵ Al-Fārābī, Ṣarḥ, էջ 41:8-9:

²⁶ Abed, Sh., նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Al-Fārābī, Ṣarḥ, էջ 40:17-18 :

սկզբունքորեն տարբերվում է ներկա ժամանակի վերաբերյալ ալ-Ֆարաբիի փիլիսոփայական մոտեցումից²⁹: Ալ-Ֆարաբիի հայեցակարգում անցյալը և ապառնին միավորվում են «համաժամանակային» ներկայի մեջ, որը, ըստ նրա, ավելի համապատասխան հիմք է՝ իրականությունն արտահայտելու համար:

Ինչպես երևում է, ալ-Ֆարաբին անտեսում է այն խիստ հարաբերակցությունը, որ գոյություն ունի լեզվի բնական զարգացման և այն զգայական ընկալման միջև, որ ունեն լեզվակիրները: Օրինակ՝ նա հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ լեզվի բնական զարգացումը կարող է միջոց լինել՝ հասկանալու և սահմանելու տվյալ լեզվով խոսող մարդկանց ժամանակի ընկալումը: Նա անտեսում է այն հանգամանքը, որ լեզվի բնական զարգացումը և ներքին կառուցվածքը, հնարավոր է, ավելի լավ կարող են սահմանել ժամանակային ձևերը տվյալ լեզվում: Փիլիսոփայական մոտեցումը, որն անտեսում է այս փաստը, կարող է բնական լեզվին հարկադրել արհեստական կառուցվածք:

Կարելի է եզրակացնել, որ ալ-Ֆարաբիի նման մոտեցումը գալիս է նրա այն համոզմունքից, որ լեզուն իր բնույթով արհեստական է, և որ տրամաբանության օրենքները ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար³⁰: Այստեղից էլ հետևում է ալ-Ֆարաբիի գլխավոր նպատակը, այն է՝ արաբական քերականությունը համապատասխանեցնել տրամաբանության այդ «համընդհանուր կանոններին»:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում է արաբերենում բայի ներկա ժամանակի բնույթի վերլուծությունը՝ ըստ X դարի արաբ հայտնի փիլիսոփա ալ-Ֆարաբիի (մահ. 339/950): Արաբերենը չունի բայաձև, որն արտահայտում է ներկա ժամանակը՝ առանց ապառնիի հավելյալ իմաստի: Ալ-Ֆարաբին, հետևելով արիստոտելյան տրամաբանությանը, առաջարկում է արաբերենի բայական համակարգի «բարեփոխում» տրամաբանության միջոցով: Նրա հայեցակարգում անցյալը և ապառնին միավորվում են «համաժամանակային» ներկայի մեջ, որը խիստ տարբեր էր արաբերենի բայական համակարգի բնականորեն

²⁹ Abed Sh. Aristotelian Logic and The Arabic Language in Alfarabi, էջ 129

³⁰ Տրամաբանության և քերականության հարաբերակցության շուրջ ալ-Ֆարաբիի մոտեցման մասին տե՛ս **Անդրեասյան Ա.**, Արաբական քերականությունը և նրա կապը տրամաբանության հետ ըստ ալ-Ֆարաբիի, «Արաբագիտական ուսումնասիրություններ», հ. 6, Երևան, 2013, էջ 8-22:

զարգացած ուղղվածությունից: Նման տեսակետը կարող էր բնական լեզվին հարկադրել արհեստական կառուցվածք: Ալ-Ֆարաբիի այս մոտեցումը գալիս է նրա այն համոզմունքից, որ լեզուն իր բնույթով արհեստական է, և որ տրամաբանության օրենքներն ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար: Դրանից ելնելով՝ ալ-Ֆարաբիի գլխավոր նպատակն էր արաբական քերականությունը համապատասխանեցնել տրամաբանության այդ «համընդհանուր կանոններին»:

Բանալի բաներ – արաբական քերականություն, արիստոտելյան տրամաբանություն, բայ, ներկա ժամանակ, «համաժամանակային» ներկա ժամանակ:

ПРОБЛЕМА НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ ПО АЛЬ-ФАРАБИ

АРУСЯК АНДРЕАСЯН

В статье представлен характер арабского глагола настоящего времени по анализу арабского философа X века аль-Фараби (ум. 339/950). Арабский язык не имеет форму глагола настоящего времени, которая выражала бы его без дополнительного смысла будущего времени. Аль-Фараби, следуя логике Аристотеля, предлагает "реформу" в арабской грамматической системе с помощью логики. В его концепции прошедшее и будущее сливаются в "одно-временное" настоящее. Эта концепция сильно отличается от естественно разработанной схемы арабской грамматической системы. И такой подход может навязать естественному языку искусственную структуру. Такая точка зрения аль-Фараби исходит из его убеждения, что язык в природе является искусственным, а законы логики общие для всех языков. Исходя из этого, главной целью аль-Фараби является попытка представить арабскую грамматику в соответствии с этой "универсальной логикой".

Ключевые слова - арабская грамматика, логика Аристотеля, глагол, настоящее время, "одновременное", настоящее время.

AL- FĀRĀBĪ'S SUGGESTIONS CONCERNING THE PRESENT TENSE OF ARABIC VERBS

ARUSYAK ANDREASYAN

The paper analyses the essence of the present tense of Arabic verbs, based on al-Fārābī (d. 339/950), a 10th century Arab philosopher's suggestions. The Arabic language does not have any verb-form for the present tense without an attached additional meaning of future. Following the Aristotelian Logic, al-Fārābī suggests a "reform" in the Arabic verb system by means of logic. In his concept the past and future come together in the "omnitemporal" present, which is very different from the Arabic verb system developed naturally with time. This approach might consequently impose an artificial structure on the natural language. Al-Fārābī's strategy derives from his conviction that language by nature in itself is artificial and that the laws of Logic are common to all languages. Therefore, the main purpose of al-Fārābī was to correlate the Arabic Grammar with the "universal rules" of logic.

Key words – Arabic Grammar – Aristotelian Logic – verb – the present tense – the "omnitemporal" present tense.